

КАГАНОВ Ю.
КОНСТРУЮВАННЯ «РАДЯНСЬКОЇ ЛЮДИНИ»
(1953–1991): УКРАЇНСЬКА ВЕРСІЯ. –
ЗАПОРІЖЖЯ, 2019. – 432 с.

Покоління, яке народилося на рубежі XIX–XX ст., завершило свій земний шлях наприкінці 1960-х рр. (не йдеться про його окремих представників, котрі прожили значно довше). Генерація, яка з'явилася на світ від середини 1930-х рр., почала відходити на зорі XXI ст. Третє радянське покоління, що народилося наприкінці 1960-х рр., займає тепер ключові позиції у соціально-економічному й політичному житті України. Щоправда, дедалі голосніше заявляють про себе ровесники

останніх років радянської влади. Свідченням цього стало перезавантаження адміністративної вертикалі, яке відбулося після президентських виборів 2019 р.

Готуючись до захисту докторської дисертації проректор Запорізького національного університету Ю.Каганов подарував мені, за підказкою наукового консультанта Ф.Турченка, свою монографію. Зміст цієї книги настільки схвилював мене, що я вирішив пов'язати відгук на неї зі власними роздумами на досліджувану тему.

Маю честь належати до другого покоління радянських людей, котре тепер зникає. Одержую пенсію з кінця минулого століття, але й досі працюю. Визнаю, що був типовим «*homo sovieticus*» аж до моменту, коли на виконання доручення ЦК Компартії України потрапив в групу провідних фахівців, яка мала довести, що голод 1932–1933 рр. у радянській Україні – це «злісна вигадка» «українських буржуазних націоналістів».

Типова радянська людина була індоктринованою та зросійщеною, являючи собою продукт ретельної селекції вождів КПРС. Від нав'язуваного владою світогляду не рятували найвищі наукові ступені, так само, як обізнаність із досягненнями світової науки, здобута завдяки знанню іноземних мов і доступу до забороненої літератури у спецховищах бібліотек. Від російщення не рятувало усвідомлення іншого національного походження. Якщо представники першого покоління радянських людей, котрі мали альтернативний життєвий досвід, винищувалися або тероризувалися, коли не погоджувалися з нав'язуваними цінностями і принципами, то представники другого та третього поколінь вирощувалися «у пробірках», переходячи з ясел і дитсадків до загальноосвітньої школи, а потім – в інститути та університети.

Справді, за радянським паспортом з обов'язковим зазначенням національності я був «росіянином», хоч жодної краплі російської крові не мав. Коли одержував паспорт (Й.Сталін був ще живий), не міг назвати себе за національністю матері – вірменином, адже походив з аккерманських вірмен, котрі за сотні років перебування в Османській імперії зберегли релігію, але втратили мову. Залишалося назватися за національністю батька – поляком. Він походив із самбірських українців, але його безпосередній предок був полонізованим, узяв участь у повстанні 1830 р., після чого висланий на Кавказ, де його діти та онуки зросійщилися. У 1937 р. батько потрапив у ГУЛАГ, головним чином за приховування польської національності. Материн жах став мені зрозумілим набагато пізніше, коли довідався, що у сталінські часи відсоток репресованих німців і поляків в Україні набагато перевищував відсоток репресованих українців.

Якщо перейти від національних сюжетів у понятті «homo sovieticus» до ідеологічних, то я був цілковито індоктринованою людиною аж до моменту, коли потрапив у зазначену вище групу вчених, перед якою розкрилися недоступні для інших архіви ЦК КПУ. Тоді я був автором багатьох книг, доктором наук, керівником відділу історії міжвоєнного періоду (від 1921 до 1941 рр.) в Інституті історії АН УРСР (чому й опинився у цій групі).

Звільнення від нав'язуваного з дитячих років світогляду відбувалося поступово. Читаючи впродовж багатьох років найбільш авторитетний на Заході журнал «Problems of Communism» та інші закордонні видання, я аніскільки не піддавався їхньому впливу. Це не означало, що я тупо повторював ази марксизму-ленінізму. Ще студентом вивчив польську мову, щоб читати центральний друкований орган Польської об'єднаної робітничої партії газету «Trybuna ludu», яка була доступною й давала значно більше інформації про культ особи, ніж радянська преса. Але я відділяв Й.Сталіна від В.Леніна та ленінізм від сталінізму.

Світоглядний прорив стався в роки горбачовської «перебудови» й був реалізований у багатьох працях на тему Голодомору, у підручниках і посібниках для загальноосвітньої й вищої школи з історії України. Однак тільки у середині 1990-х рр. я навчився відділяти марксизм від ленінізму та зрозумів, що поза рамками ленінізму сталінізму не існує. У тритомнику «Комунізм в Україні від народження до загибелі» (2013 р.) я нерідко користувався власною пам'яттю, досліджуючи обставини радянізації УРСР, тому що в ті часи ставлення суспільства до держави можна було визначити лише на підставі опосередкованих фактів. Оцінюючи монографію Ю.Каганова, я теж користуватимусь пам'яттю про власний світогляд радянських часів.

Проблема конструювання «homo sovieticus» у постсталінську епоху – нова в українській історіографії. Вона охоплює різні аспекти – економічні, освітні, ідеологічні, соціокультурні. На близьких мені економічних, які вважаю найголовнішими, Ю.Каганов зовсім не зупиняється. Це не вада монографії, в якій студіюється постсталінська доба. Адже штучний соціально-економічний лад, який назвали «соціалізмом як першою фазою комунізму», було побудовано ще між Першою і Другою світовими війнами. Жодних принципових

змін у повоєнні десятиліття не сталося ані у соціально-економічному ладі, ані у суспільно-політичних відносинах – аж до конституційної реформи 1988 р. Відгукуючись на народні очікування, М.Хрущов обіцяв до 1988 р. перейти до «другої фази комунізму» з розподілом матеріальних і культурних благ за потребами. Тому «спічрайтери» Л.Брежнєва були змушені придумати «третю фазу комунізму» між соціалізмом і повним комунізмом тривалістю в кілька десятиліть – «розвинутий соціалізм» із розподілом благ за працею.

Метою дослідження Ю.Каганов поставив півтора десятка важливих тем, об'єднаних у чотири проблеми: історіографічний дискурс і теоретична концептуалізація поняття «*homo sovieticus*», освіта й виховання як механізми конструювання радянської людини, роль засобів масової інформації у формуванні радянської суспільної свідомості, індоктринація радянської ідентичності у соціокультурному процесі.

Щоб систематизувати нагромаджений пострадянською історичною наукою величезний емпіричний матеріал, Ю.Каганов звернувся до теоретичних здобутків зарубіжних наукових шкіл: тоталітарної теорії (Г.Арендт, К.Поппер, З.Бжезинський та ін.), теорій масової культури (М.Горкгаймер та ін.), індустріального суспільства (В.Ростоу, Р.Арон та ін.), авторитарної особистості (Е.Фромм, Т.Адорно). Однак ці вчення, за винятком першого, надто поверхово описували радянську дійсність. Власне й тоталітарна теорія, яка об'єднувала під одним знаменником фашизм, націонал-соціалізм і комунізм, не враховувала в повному обсязі еволюцію радянського ладу. Не випадково її родоначальниця Г.Арендт у датованій червнем 1966 р. передмові до другого видання своєї знаменитої книги зазначала, що після Другої світової війни у СРСР розпочався процес детоталітаризації, однак не з кінця війни, а після смерті Й.Сталіна¹.

Ю.Каганов зауважує, що впродовж 1953–1991 рр. зберігалися ключові механізми сталінського режиму: диктатура вождів монопольної партії, підпорядкована їй радянська вертикаль влади, органи державної безпеки, планова економіка, комуністична ідеологія тощо. Звідси він робить слушний висновок про те, що спадкоємність політичних практик радянських еліт до та після смерті Й.Сталіна вимагає залучення тоталітарної теорії для інтерпретації радянської реальності (с.56–57).

Радянські суспільствознавці категорично не сприймали звинувачення в тоталітаризмі, не бажаючи опинитися «в одному човні» з фашистами й нацистами. Тим часом СРСР усе-таки позбувся ознак тоталітаризму, але не зі смертю Й.Сталіна, а у ході конституційної реформи 1988 р. Вона покінчила з диктатурою вождів КПРС і повернула народу суверенітет, здобутий із поваленням самодержавства, але втрачений після більшовицького перевороту 1917 р. Аж тоді реформатори у стані М.Горбачова (не виключаючи навіть такого консерватора серед них, як Є.Лігачов) визнали тоталітарну природу радянського суспільно-політичного ладу.

Ю.Каганов ураховує вагомість змін у структурі влади, обумовлену смертю Й.Сталіна, оскільки починає своє дослідження з 1953 р. Можна погодитись

¹ *Арендт Х.* Джерела тоталітаризму. – К., 2005. – С.14.

і з кінцевою датою у хронологічних рамках його теми. Адже конституційна реформа М.Горбачова – О.Яковлева була не одномоментною, а ініціювала процес розкладу радянського тоталітаризму, який зайняв певний час і законірно закінчився розпадом країни.

Завершуючи огляд порушених Ю.Кагановим теоретичних питань, хоча зазначити, що розумію небажання радянських учених опинитися «в одному човні» з фашистами й нацистами. Але не тому, що сам був упродовж кількох десятиліть радянським ученим. Експропріація суспільства радянською «державою-комуною» (термін В.Леніна) не призвела до появи загальнонародної власності. Власність на засоби виробництва, не втрачаючи ознак приватності, опинилася в руках вузького кола вождів більшовицької партії. Зосередивши у себе володіння, користування й розпорядження власністю, вони залишалися надто далекими від «націоналізованих» і «усуспільнених» об'єктів господарської діяльності, а тому змушені були передати функцію розпорядження компартійно-радянській номенклатурі та трудовим колективам. Номенклатуру не можна розглядати як новий клас, у власності якого знаходилися засоби виробництва, тому що функцією розпорядження наділялися посади, а не особи. Так само не можна вважати власниками засобів виробництва трудові колективи декласованих та атомізованих робітників і селян, хоча вони певною мірою розпоряджались через своїх представників у партійних, комсомольських, профспілкових низових організаціях підприємствами й колгоспами, де працювали.

Є ще одна принципова обставина, яка відрізняє комуносоціалізм від фашизму та нацизму. Радянська держава-комуна не височіла над суспільством, як усі знані людству попередні держави, а занурювалася в нього всіма своїми інститутами, створюючи картину народовладдя, яка не була цілком ілюзорною. Адже управлінські кадри ця держава вербувала у середовищі робітників і селян.

Нарешті існувала принципова різниця між сталінською та постсталінською епохами, на яку вказує Ю.Каганов: перманентний масовий терор поступився місцем терору індивідуальному, вибіркового (с.57). Автор не розвиває далі цієї думки, але цілком очевидно, що така зміна пов'язувалася головним чином із завершенням експропріації суспільства державою-комуною. У ході «будівництва соціалізму» у вогні війн і репресій різного роду було винищене або «лягло» під владу перше покоління громадян СРСР. У керівників держави-комуні не залишилося супротивників, здатних на масовий опір. «Вирощене у пробірках» друге покоління не представляло для радянської влади жодної небезпеки. Радянський Союз перестав існувати зовсім не тому, що зустрівся зі внутрішніми або зовнішніми небезпеками. Передумови для його розпаду було сформовано в механізмі утворення: у принциповій різниці між декларованою й реальною владою, яку В.Ленін заклав, щоб полегшити більшовикам оволодіти державною владою. Після вільних виборів до Установчих зборів голосувати так, як вони бажали, радянським людям уперше дозволили тільки в 1990–1991 рр. І вони проголосували...

***

Оптика досліджень українських авторів, які присвячені проблемам «соціалістичного й комуністичного будівництва», істотно змінилася після 2014 р. Раніше вони вивчали курс Кремля на радянізацію національних регіонів, не звертаючи пильної уваги на те, що він супроводжувався прихованим російщенням. Справді, досить важко було знайти росифікаційну складову в кампанії українізації, яка тривала в УРСР майже весь міжвоєнний період і мала свої спалахи в післявоєнних десятиліттях. Тим часом ще в 1932 р. у Кремлі поділили цю кампанію на дві протилежні за знаком: «петлюрівську» та більшовицьку. Першу душили всіма способами, найперше шляхом нищення діячів національного відродження, а другу розгортали, розглядаючи в ній передумови для російщення українців.

Ю.Каганов віддає належне дослідникові з Канадського інституту українських студій Б.Кравченку, який опублікував у 1985 р. монографію «Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст.» (перекладена українською та видана в Києві 1997 р.). Б.Кравченко доводив, що українців і білорусів, з огляду на їх культурну близькість до росіян, у Кремлі обрали на роль авангарду у творенні зросійщеного «радянського народу як нової історичної спільноти». Підвищення суспільного статусу громадян неросійської національності стало неможливим без засвоєння російської мови, а в більш тривалій перспективі – російських елементів культури та навіть ідентичності. Підкресливши, що Б.Кравченкові належить першість у формулюванні української версії творення «homo sovieticus» (с.18), Ю.Каганов у власному дослідженні складових елементів політики радянізації шукає і знаходить прихований або навіть відвертий курс на російщення.

Ю.Каганов почав своє дослідження з виявлення ролі освіти та виховання у процесі конструювання «радянської людини». Соціалізація особистості починалася з дитячих років, і в ній брали участь як сім'я, так і школа. У сталінський період між поколіннями батьків і дітей постав майже непроникний бар'єр. У суспільстві, нашпигованому «сексотами», батьки не наважувалися розповідати дітям про свій гіркий досвід спілкування з радянською владою, адже дитина могла проговоритися при чужих людях, і тоді батькам загрожувала стаття про «антирадянську пропаганду». Зі власного досвіду знаю, що від рідних нічого не почув про замовчуваний голод 1932–1933 рр., хоча мій дід, судячи з деяких деталей, став його жертвою. У післясталінський час ситуація не змінилася (за винятком західних областей, де зберігався міцний інформаційний зв'язок між поколіннями). Не вдаючись у деталі, Ю.Каганов констатує: «У радянських родинах існувало негласне правило не обговорювати політичні питання. Батьки, як правило, свідомо уникали подібних тем, водночас прищеплюючи дітям звичку висловлюватися “правильно” або нейтрально в офіційних місцях» (с.70).

Погоджуючись із наведеною цитатою, не можу згодитися з іншою, на перший погляд майже ідентичною: «Радянські батьки не мали права передавати дітям своє реальне розуміння суспільства, в якому вони живуть і

працюють» (с.94). Схожість цитат оманлива, адже в першій ідеться про факти зі власного життєвого досвіду, а у другій – про розуміння батьками створеного вождями КПРС суспільства.

Ю.Андропова, котрий на короткий час став генсеком ЦК КПРС, давно забули, але його висловлювання у промові на партійному пленумі 15 червня 1983 р. намертво закарбувалося в пам'яті соціуму: «Якщо говорити відверто, ми ще досі не вивчили потрібною мірою суспільство, в якому живемо і працюємо». У пошуковиків «Гугл» це висловлювання набрало 4,5 млн згадувань, адже людей вражає, що колишній «головний чекіст» країни звинуватив їх у тому, що вони не знають свого суспільства. Тим часом не тільки звичайні громадяни, але й керівники аж до найвищих, що належали до другого, уже «вирощеного у пробірках» покоління, далеко не завжди могли відчутти різницю між реальними та декларованими відносинами людей у радянському суспільстві. Якби українські керівники знали, що трапилося в республіці в 1933 р., чи стали б вони утворювати комісію, покликану довести на підставі партійних архівів, що організований владою голод – це «вигадка українських націоналістів»? Якби М.Горбачов знав, що конституційна реформа 1988 р. означатиме зникнення силового поля партійної диктатури, в якому й тільки в якому було можливе існування СРСР, чи наважився б він проптовхувати ідею «повновладдя Рад» на партійній конференції та на сесії союзної Верховної Ради?

Вивчення історії у школі обґрунтовано вважається одним з істотних чинників формування національної ідентичності та самосвідомості. Отже важливо встановити, яка історія викладалася під назвою «вітчизняної» в радянській загальноосвітній школі, де й відбувався процес конструювання «homo sovieticus».

В українській школі, так само, як і у школах інших республік, викладалася «Історія СРСР», під якою розуміли історію Росії з невеликими вкрапленнями подій у регіонах, особливо тоді, коли вони поглиналися Російською імперією або завойовувалися більшовиками. Під час одного зі спалахів українізації постановою ЦК КПУ й Ради Міністрів УРСР від 8 жовтня 1959 р. запроваджувалося вивчення «Історії УРСР» у 7–10 класах у межах курсу «Історія СРСР». Однак кількість відведених на це годин була мізерною, підручників бракувало, а виховані свого часу в радянській школі вчителі історії України не знали. Ю.Каганов детально не зупиняється на проблемі викладання вітчизняної історії у загальнодержавному (читай: загальноросійському) контексті, посилаючись на те, що її добре висвітлено в історіографії (с.85). Тим більше, що темою його книги став протилежний сюжет: розчинення вітчизняної історії у загальносоюзній.

Чимало уваги в монографії приділено урядовому курсу на відторгнення школярів від української мови та літератури. Здійснюючи такі заходи, керівники КПРС і КПУ спиралися на батьківське середовище, яке давно переконалося, що володіння російською відкриє перед дітьми добрі перспективи, натомість без української мови цілком можна прожити. Ю.Каганов часто використовує у своїй книзі інтерв'ю з провідними представниками вітчизняної інтелігенції, і їхні висловлювання на тему російщення загальноосвітньої школи цілком переконливі.

Великий підрозділ монографії присвячено вищій школі як середовищу виховання молоді в дусі марксизму-ленінізму. Автор зауважив, що вимога партійного статуту про обов'язок членів партії оволодівати марксистсько-ленінською теорією й підвищувати свій ідейно-політичний рівень дослівно повторювалася у затвердженому 1969 р. Положенні про вищі навчальні заклади СРСР (с.103). Щоб не пустити справу на самоплив, до кожної академічної групи прикріплювався викладач-агітатор. З агітаторами на постійній основі проводилися інструктажі, де з доповідями виступали керівники навчального закладу й викладачі кафедр марксизму-ленінізму. Як викладачі вишів, так і студенти перебували під пильним контролем КДБ. Майже всі предмети в інститутах та університетах викладалися російською мовою. Острівцями, де зберігалася викладання українською, залишалися здебільшого філологічні факультети (с.114).

Вивчаючи роль засобів інформації в ідеологічній матриці формування суспільної свідомості, Ю.Каганов зупиняється на аналізі преси, радіо- й телепередач. Газети та журнали практично нав'язувалися населенню, оскільки доходили до кожної сім'ї здебільшого не через роздріб, а за передплатою. Робітники, селяни, інтелігенція й навіть школярі передплачували пресу під тиском партійних, профспілкових і громадських організацій. Завідувач відділу пропаганди та агітації ЦК КПУ Л.Кравчук доповідав у червні 1980 р., що населення УРСР отримувало понад 70 млн примірників періодичних видань, і з них тільки 22 млн газет і 11 млн журналів видавалися в республіці. Продаж преси через торгівельну мережу дорівнював 13%, а через передплату – 87% (с.143). Газети й журнали були могутнім інструментом російщення населення, оскільки навіть республіканські видання друкувалися більшою мірою російською мовою. Щоб громадяни не опиралися нав'язуванню періодики, ціни на неї встановлювалися мізерні, а збитки покривалися за рахунок підприємств і профспілок (с.142).

Газифікацію населених пунктів у республіці радянська влада не завершила аж до 1991 р. Натомість радіофікацію вона здійснювала прискореними темпами. У 1963 р. голова Державного комітету Ради Міністрів УРСР по радіомовленню й телебаченню М.Скачко заявив: «Тепер немає жодного села, в якому не звучало б радіо». Керівники партії й уряду добре усвідомлювали ідеологічний потенціал радіомовлення і його роль у російщенні населення національних республік. ЦК КПКР постановою від 6 червня 1963 р. скоротив обсяг годин радіомовлення для областей, щоб збільшити трансляцію передач Всесоюзного радіо (с.169).

Професія диктора була престижною, але їх ретельно перевіряли різноманітні служби перед тим, як допустити до мікрофону. Дикторські тексти до бесід на ті чи інші теми, до музичних передач за заявками радіослухачів тощо пред'являлися в органи цензури до передач в ефір (с.171).

Вивчаючи роботу радянського радіомовлення під кутом зору агітації і пропаганди, Ю.Каганов звернув увагу й на таку деталь зі спогадів диктора запорізького обласного радіо В.Федина: «Змушений був услід за газетою “Радянська Україна” говорити про позитивні зміни у свідомості певного

відсотка українців, для яких рідною стала мова великого російського народу. Це – в ефір. А на виробничих нарадах мовив про засилля на радіо передач російським словом» (с.177).

Досліджуючи за архівними даними зв'язок радіослухачів із редакціями, Ю.Каганов дійшов висновку, що всенародну популярність радіомовленню забезпечували аналітичні програми. Вплив політичних передач на громадян теж був істотним хоча б тому, що альтернативне мовлення зарубіжних радіостанцій забивалося «глушилками». Однак цей вплив важко діагностується, адже всі знали, про що можна говорити на людях, і чого говорити аж ніяк не можна. Міцно закріплене у суспільній свідомості принизливе найменування радіоточки («брехунець») уживалося тільки у зв'язку з прогнозами погоди (с.179).

Вивчаючи зміст передач всесоюзного й республіканського радіомовлення з перспективи порушеної проблеми, Ю.Каганов не забуває підкреслити величезну роль останнього у збереженні національної ідентичності й культури. Фонотека Українського радіо нараховує понад 100 тис. фондів одиниць, у ній міститься 200 тис. годин запису голосів видатних представників культури – М.Кропивницького, В.Симоненка, В.Сосюри, П.Тичини та ін. (с.185).

Безумовно, найбільше уваги в контексті конструювання заідеологизованого і зросійщеного «homo sovieticus» автор приділив телебаченню. «“Останкінський шприц” і український глядач» – так він назвав присвячений аналізу Центрального телебачення підрозділ.

Вираз «останкінський шприц» уперше з'явився 1981 р. в новелі В.Крупіна, надрукованій московським журналом «Наш современник». Однак, за спостереженням британської професорки К.Рот-Ей, ще в 1970-х рр. Останкінську телевежу в Москві називали в колах нонконформістів «голкою для ін'єкцій пропаганди у вени радянських громадян». Відштовхуючись від цієї назви, американський політолог Г.Лассвелл назвав маніпуляції компартійних пропагандистів із населенням «підшкірним упорскуванням» («hypodermic needle»). У свідомість глядачів під виглядом розважальних телепередач немов шприцом упорскувалися потрібні владі думки, погляди, поведінкові моделі.

Роль телепропаганди в радянській Україні посилювалася з розвитком телевізійної техніки. На 1952 р. в Києві налічувалося 3,5 тис. дуже недосконалих телеприймачів, а в 1975 р. Центральне телебачення охоплювало в УРСР 88%, а республіканське – 72% населення. У 1981 р. Державний комітет по телебаченню і радіомовленню при РМ СРСР вивчив стан і розвиток технічної бази телебачення в УРСР і відзначив як велику ваду ту обставину, що близько 5 млн жителів республіки не мають можливості дивитися першу програму Центрального телебачення (с.211).

Більшість телевізійних передач у регіонах УРСР (за винятком західних областей) готувалася російською мовою. Унаслідок цього телебачення (як і радіомовлення) стало ефективним знаряддям російщення. Ю.Каганов відзначив підступні стратегії нав'язування російськості, уперше підмічені професоркою Л.Масенко. Вона, зокрема, говорила про популярний свого часу в Україні та Росії комічний телевізійний дует Штепселя (Ю.Березін) і

Тарапуньки (Ю.Тимошенко). Останній у ньому виступав у ролі суржикомовного дурника, а перший – розумного й розважливого російськомовного партнера. Скалічена українська мова Тарапуньки протиставлялася як ненормативна і сміховинна літературній російській Штепселя (с.214).

В останні роки горбачовської «перебудови» телебачення перетворилося із засобу комуністичної пропаганди на могутній чинник дерадянїзації «*homo sovieticus*». Щоб звільняти розум і душу громадян від ідеологічних напшарувань, не треба було влаштовувати спеціальні телевізійні програми, хоч після скасування цензури вони почали з'являтися у великих кількостях. Варто було організувати показ політичних подій у прямому ефірі. Першим епізодом у переростанні «революції згори», на яку сподівався М.Горбачов, у «революцію знизу» став з'їзд народних депутатів, скликаний після перших вільних виборів у СРСР. Майже всі громадяни країни день за днем із неослабною увагою стежили по радіо й телебаченню за його роботою, яка тривала з 25 травня по 9 червня 1989 р. Вони починали усвідомлювати, що влада у країні насправді стає радянською, без присмаку компартійної диктатури. В УРСР стався сплеск суспільно-політичної активності, і на очах враженого населення, котре відчуло себе народом, почало формуватися громадянське суспільство.

Останній розділ монографії – «Соціокультурний процес та індоктринація радянської ідентичності» – слід було б переіменувати, щоб точніше окреслити його зміст: «Індоктринація радянської ідентичності у соціокультурному процесі». Тут Ю.Каганов розглядає політико-ідеологічні особливості радянських мовних практик, аналізує радянський політичний анекдот і зіставляє українські образи з «соцреалізмом» як офіційно визнаним методом радянського кіно.

Мовне питання, як правило, розглядають під кутом зору статусу української та російської мов у політичному, культурному й повсякденному житті. Тут, однак, ідеться про вплив на будь-яку мову реалій радянського життя. Найбільше просунулися в дослідженні цієї проблеми, за визнанням Ю.Каганова, російські фахівці. Зокрема в Москві з'явилися «Толковый словарь идеологических и политических терминов советского периода» М.Хевеши (2004 р.) і фундаментальний том В.Мокієнко та Т.Нікітіної «Толковый словарь языка Совдепии» (2005 р.), що містить 10 тис. слів і виразів. Ю.Каганов слушно солідаризується з висновком дослідника К.Богданова: «Ставлення до мови – найважливіший критерій ідеологічного прожектерства й соціального експериментаторства. Контроль над суспільством – це також контроль над мовою, створення суспільства – це створення його мови»². Мовний вплив тоталітарної системи на особистість Ю.Каганов оцінює як «приголомшливий», і підкреслює, що «новомова» (термін Дж.Орвелла) був засобом придушення духовності, індивідуальності, свободи думки.

Постійно повторювані гасла («Народ і партія єдині», «Партія – наш стержень», «Ленін і тепер живіший за всіх живих», «Наша мета – комунізм» тощо) слугували, підкреслює Ю.Каганов, психологічним чинником навіювання

² Богданов К. О крокодилах в России: очерки из истории заимствований и экзотизмов. – Москва, 2006. – С.5–6.

цінностей, які пропагувала влада, створювали ілюзію причетності пересічної людини до «великих звершень», здійснюваних «під керівництвом» КПРС. Додам від себе випадок майже анекдотичний. Не пам'ятаю, в якому році (до 1960 р. жив в Одесі), коли проїжджав трамваєм повз третю станцію Великого Фонтану, побачив на фронтоні монументальної цегляної будівлі Одеського артилерійського училища гасло на кумачевому полотнищі: «Наша мета – комунізм». Нікому тоді не спало на думку, що таке гасло може трактуватися двояко, ураховуючи специфіку цієї дореволюційної будівлі.

Підрозділ про радянський політичний анекдот особливо цікавий, беручи до уваги специфіку жанру. Ю.Каганов відзначає еволюцію, що її зазнала ця галузь народної творчості в післясталінську епоху. Якщо за Й.Сталіна анекдоти розповідали у вузькому колі, щоб не натрапити на «сексота» (але нерідко натрапляли з усіма трагічними наслідками), то пізніше люди виявили дивовижний потяг до самовираження на рівні анекдотної творчості. Жартами обмінювалися з ентузіазмом, і вони виявлялися набагато популярнішими, ніж зміст «Крокодила», «Перцю» та інших сатиричних журналів (с.255).

Характеризуючи радянський політичний анекдот післясталінських часів, Ю.Каганов спирається на написану в еміграції й опубліковану в Російській Федерації 1992 р. книгу Д.Штурман і С.Тіктіна «Советский Союз в зеркале политического анекдота». Аналізуючи наведені тут анекдоти, він доходить висновку, що творці цього фольклорного жанру відштовхувалися від офіційної ідеології та її пропагандистських штампів, але давали зрозуміти, що категорично не приймають цієї ідеології і цих штампів. Сміхова форма такого неприйняття діяла ефективніше, ніж просте заперечення офіціозу. Особливо переконливо висміювання звучало у формі запитань і відповідей суперпопулярної серії «Вірменського радіо». Запитання в ній ставилися у близькій до офіційних штампів манері, а відповіді формулювалися у відверто антирадянській, антикомуністичній формі.

Коли з'явилося «Вірменське радіо»? Точної відповіді немає, але Ю.Каганов наводить гіпотезу з книги Д.Штурман і С.Тіктіна: серію було започатковано обмовкою ереванського диктора, котрий нібито сказав: «При капіталізмі людина експлуатує людину, а при соціалізмі все відбувається навпаки» (с.257).

Працюючи над монографією, Ю.Каганов ґрунтовно попрацював у Галузевому державному архіві СБУ, але знайшов тільки один випадок, коли КДБ УРСР звернув увагу на політичний анекдот. У вересні 1981 р. до рук республіканських «чекістів» потрапив зошит, в якому учитель географії з с. Гульськ Новоград-Волинського р-ну Житомирської обл. Л.Коган зібрав і систематизував за розділами 250 анекдотів. Частина їх мала політичний характер, тобто підпадала під статтю «антирадянська агітація і пропаганда». Ю.Каганов зв'язався з Л.Коганом через скайп (він живе тепер у Любеку, ФРН), і той розповів, що його викликали на допит 7–8 разів, а справу припинили тільки після того, як переконалися, що зошит з анекдотами не потрапить за кордон (с.260).

Чому кадебісти надавали незначну увагу політичним анекдотам як потенційній загрозі радянському ладу? У Ю.Каганова є аж три відповіді на це запитання. По-перше, анекдоти набули в післясталінські часи

масового характеру, тож контроль за їх поширенням став майже неможливим. По-друге, спроби контролювати обіг анекдотів неминуче призводили до необхідності цитувати їх в офіційному діловодстві, а отже визнавати факт глузування над радянським політичним ладом і мимоволі приєднуватися до висміювання його основоположних засад. По-третє, у післясталінський період увага співробітників КДБ фокусувалася здебільшого на письмовій фіксації анекдотів, а не на їх усному поширенні (с.260).

Кінематограф у соціокультурному просторі «країни Рад» завжди посідав одне з чільних місць. Підлітком я щотижня ходив в Одеський клуб залізничників, де можна було подивитися новий фільм, заплативши лише 10 коп. Над сценою, де був екран, звисали кумачеві полотнища з висловлюваннями класиків про кіно, які врзалися в пам'ять на все життя. Ліворуч: «Зі всіх мистецтв для нас найважливішим є кіно» (В.Ленін). Праворуч: «Кіно є найбільшим засобом масової агітації» (Й.Сталін).

В УРСР було розбудовано потужну інфраструктуру кіноіндустрії та кінопоказу. Діяли Київська (з 1957 р. – ім. О.Довженка), Одеська, Ялтинська кіностудії художніх фільмів, Київська кіностудія науково-популярних фільмів, «Укртелефільм» (з 1965 р.). Ідеологічна складова при демонструванні навіть зарубіжних стрічок зберігалася, адже перед сеансом глядачі змушені були переглянути кіножурнали відповідного змісту.

Заідеологізоване радянське кіно, як правило, не витримувало конкуренції з нецензурованими кінофільмами країн, котрі прийнято було називати «капіталістичними». Мінкульт УРСР постановою «Про підвищення партійної принципності в діяльності установ і закладів культури» від 3 жовтня 1959 р. обмежив показ у кіномережі стрічок із «капіталістичних країн» шляхом виділення для них окремих кінотеатрів із невеликою кількістю місць. Проте штучні обмеження не завжди діяли, наражаючись на проблему економічної прибутковості кінопрокату. Використовуючи наявні в архівах вибіркові дані, Ю.Каганов зауважив, що в 1981 р. на екрани Тернопільської області було випущено 191 кінострічку, у тому числі 135 радянських, 35 – з «капіталістичних» і 21 – «соціалістичних» країн. Радянські фільми побачили 64,3% від загальної кількості глядачів, виробництва «капіталістичних» держав – 31,3%, а «соціалістичних» – 4,4% (с.274). Виходить, що цензуровані стрічки кіностудій «соціалістичного табору» не користувалися успіхом.

Наводячи чимало прикладів пресування діячів українського кіновиробництва, Ю.Каганов підсумовує виклад песимістичним висновком письменника Валерія Шевчука, надрукованим 1988 р. у журналі «Новини кіноекрану»: «Українське кіно – це така собі хитренька маска з усіма малоросійськими прикметами. Вона облудно до вас усміхається: чого ж, є, будь ласка: випущено на кіностудії ім. О.Довженка чи на Одеській кіностудії – от вам і українське».

Але ж «українське» часом створювалося й російськими кіностудіями. Як правило, воно було художньо добротним, професійно відтворювало національний колорит, але непомітно вкладало в голови глядачів спотворену історію українського визвольного руху. Або, як висловлювався Г.Лассвелл, здійснювало «підшкірне впорскування».

Хотів би зупинитися тут на сюжеті, відсутньому в Ю.Каганова – кінострічці «Весілля в Малинівці», створеній творчим колективом «Ленфільму» на чолі з режисером А.Тутишкіним за мотивами оперети художнього керівника Ансамблю пісні й танцю радянської армії Б.Александрова.

Коротко про сюжет. Україна, літо 1919 р. У Малинівці готуються до весілля чабана Андрія з чарівною Яринкою – дочкою вдови революціонера, засланого до Сибіру ще за царя. До села прибуває загін місцевого уродженця отамана Грицияна. Він бачить Яринку й хоче влаштувати своє весілля з нею. Яринка тікає з села та зустрічає розвідників дивізії Г.Котовського, якими командує Назар Дума. Пізніше з'ясується, що це батько Яринки, котрий вижив у сибірському засланні. Він умовляє Яринку нібито погодитися на весілля з Грицияном, щоб розгромити його загін, коли всі переп'ються. До рук Назарових бійців потрапляє посланець від барона Врангеля, на якого чекає Грициян (дарма, що це 1919-й рік, а П.Врангель з'явиться на цих теренах у 1920-му). Назар перевдягається у військову форму цього посланця й опиняється на весіллі. Усі справді напиваються та стають легкою здобиччю котовців.

Цей нехитрий сюжет утілювали на кіноекрані артисти найвищої проби: Г.Абрикосов, М.Водяной, Є.Лебедев, М.Пуговкін, В.Самойлов та ін. Кожен відпрацював свою роль, показуючи радянських героїв як благородних борців «за народну справу», а повстанців, з яких складалася Армія УНР, – як мерзенних покидьків. Сценарій фільму було запропоновано спочатку кіностудії ім. О.Довженка, але вона відмовилася, після чого за справу взявся «Ленфільм». Кінострічка посіла друге місце у загальносоюзному прокаті 1967 р. та розійшлася в народі на цитати. Історія України у школах не вивчалася, і глядачі вважали фільм мало не документальним підтвердженням подій, які запам'яталися зі шкільного курсу історії СРСР. «Весілля в Малинівці», вийшовши на екрани у вересні 1967 р., не випадково приурочили до піввікового ювілею «Великої Жовтневої соціалістичної революції». Із російськими творцями стрічки цілком солідаризувався український політик та очільник Харківської обласної державної адміністрації (2010–2014 рр.) М.Добкін, за чийого сприяння в реальній Малинівці, де знімався фільм, у 2013 р. було відкрито пам'ятник ад'ютантові отамана Грицияна – Попандопулові, який найбільше запам'ятався глядачам у гротескному виконанні М.Водяного.

Книга Юрія Каганова є переконливим попередженням того, щоб ми брали всерйоз загрозу, котра тяжіє над Україною як ззовні – із боку Російської Федерації, так і з середини – від власних співвітчизників, вихованих у радянському дусі, що не бажають «поступитися принципами». «Homo sovieticus» ще залишається серед нас. Він має право голосу та в умовах демократії може нав'язувати свої переконання й цінності через власних представників у парламенті. Щоб зберегти незалежність, здобуту зусиллями кількох поколінь, і не втратити власну ідентичність, громадяни України мають викорінювати з себе ідеологічні нашарування радянської епохи.

Станіслав Кульчицький (Київ)